

Fotografía cosida de Benita Lillo

Colección particular da familia Godoy Lillo

Ás veces, unha fotografía contén varias memorias; é o caso da fotografía de Benita Lillo que formaba parte do pequeno paquete de papeis que deixou o seu home, Anastasio Godoy Hervás. El estaba no cárcere de Cidade Real, ela no cárcere de Xerona. Nunha das cartas que el lle escribiu á súa dona, o 20 de febreiro de 1941, oito meses antes de ser levado arrastro, pola grave enfermidade que padecía, diante do paredón do cemiterio de Cidade Real para ser fusilado, dicía: «[...] dime cando saibas dos rapaces, se che escribiron... pois é do que máis me acordo. Case sempre estou co teu retrato e o deles e así paso momentos agradables». Esta fotografía retornou á propia Benita, desgastada, cosida, intensamente vivida no interior do cárcere.

Caixa de recordos de Ángela Ruiz

Colección particular da familia Ruiz

Nesta caixa comparten espazo os obxectos que Ángela herdou da súa avoa Saturnina e do seu avó Ángel, ao que só coñecería por un vello retrato. «Esa fotografía do meu avó sempre a collía a miña avoa, ás veces poñíaa sobre a mesiña, apertábaa contra o peito, choraba, bicábao...». Despois da morte de Saturnina a súa neta gardou algunhas cousas pequenas no interior dunha caixa. Alí comparten espazo unhas cartas vellas, unha tabaqueira e a fotografía de Ángel. Con iso, unhas tixeiras, unhas luvas, material de costura e tamén unha bolsiña coas boliñas de anís «que a ela tanto lle gustaban». Case parecera unha caixa fúnebre onde o corpo do avó ocupa o centro da escena, rodeado de todo aquilo que no fondo o mantivo con vida: o recordo da súa avoa, o compromiso da súa avoa por manter presente a memoria do ausente.

Carmen este mo-
mento con el capicero
fuerza del plomo de te y de
nuestros hijo mi Gregorio y
mi Rocío. Carmen mu-
ro acordando me de ti as has
muy buena no te mueres
lo que estas cubriendo, ten
resistencia y paciencia
nuestro hijo el canino de es-
te que ante mi muerte te es-
toy queriendo besar para mi
marcela y mis chicos este
tuyo tu Vicente Verdugo

Carta de despedida de Vicente Verdejo escrita desde o cárcere de Valdepeñas

Colección particular de Vicenta Verdejo

Vicente Verdejo foi fusilado na madrugada do 29 de outubro de 1940; deixaba á súa dona Carmen con dous fillos pequenos: Gregorio e Vicenta. Horas antes, cun pequeno lapis, no interior dun paquete de tabaco, deixáballes as súas últimas verbas.

«Carmen, neste momento collo o lapis para despedirme de ti e dos nosos fillos, o meu Gregorio e a miña Vicentita. Carmen, morro lembrándome de ti. Fuches moi boa, non mereces o que estás a sufrir, ten resignación e paciencia. Recibes todo o cariño deste que ata a miña morte te esta a querer. Bicos para a miña Marcela e os meus rapaces. Este, teu:

O teu Vicente Verdejo»

Pano de peto coas cousas que tiña Heliodoro Meneses o día do seu fusilamento

Colección particular da familia Meneses

A familia Meneses conserva un tesouro: un atadiño coas cousas que tiña Heliodoro Meneses no peto do seu pantalón a noite na que o fusilaron. O fusilamento presenciouno, agachado, un primo de Heliodoro. Nun momento no que os corpos ficaron abandonados á espera de botalos na foxa común, acercouse ao cadáver e sacoulle do peto do pantalón todo o que tiña. Eses obxectos gárdaos a familia coma un prezado tesouro. O pano que serviu de cofre a esas pertenzas conserva algunhas pingueiras de sangue e acubilla un paquete de tabaco, un libriño de papel de arroz para liar, unha caixa con algúns mistos da Fosforera Española, unha goma de borrar, un anaco de lapis e unha pinza do pelo.

Pequenas pedras de carbón

Recreación do grupo de investigación CRMemoria

Os exiliados levaron con eles innumerables obxectos cotiás que os conectaban co seu lugar de orixe e que lles permitiron manter a memoria duns tempos de esperanza e duns lugares onde se soñou facer realidade algunha utopía. Alejandro Trapero Recuero, mineiro de Puertollano, levou ao seu exilio en Francia uns anacos de carbón do seu pobo. Durante todo o seu desterro tívoos expostos, ben visibles, no centro do moble bar da sala da súa casa. Eses carbóns transmitían forza e enerxía; eran coma obxectos máxicos. Desde a súa sinxeleza querían explicitar aqueles valores compartidos entre os mineiros do carbón de Puertollano e que o franquismo quería igualmente desterrar: dignidade, valentía, lealdade e solidariedade.

Pedras con manchas de sangue de Ángel Ruiz

Colección particular da familia Ruiz

«Cando o mataron quedaron unhas pedras manchadas de sangue. A irmá de miña nai colleunas e envolveunas nun papel, así verde, coma se fora de seda. Tívoas gardadas ata que morreu, sen dicir ren. Antes de morrer díxolle a miña nai o que había no fondo do baúl. Díxolle “aí están as pedras de cando mataron a Ángel”. “Tívenas aí gardadas”, dixo, “sen que o meu home se decatase”. Porque o home era un chola, digamos. Destes que din que son de dereitas pero mortos de fame. Por iso miña tía as tiña agochadas, porque non quería que o seu home nin ninguén se decatara. Despois miña nai trouxo as pedras para a casa. Tíñaas gardadas no caixón. Despois vese que rompeu un anaquiño das pedras e miña nai fíxolle coma unha funda de tea cosida para levala sempre no mandil, levábaa con ela sempre». Vicenta Ruiz.

NOMBRE Y APELLIDOS ⁽¹⁰⁾

~~Libertad~~ Máxima
Vaquero
Gonzalez

Nota Marginal

En cumplimiento a la orden de 9 de
Febrero del año actual, se tacha de
oficio el nombre de Libertad y se
le pone en su lugar el de Máxima
por ser el Santo del día de su na-
cimiento.

En ~~la~~
de ~~Cu~~
día ~~m~~
ante D. ~~C~~
~~put~~ ~~A~~
Secretario
ocurrido (5)
día ~~C~~
en la ~~co~~
es hijo (5)
años ~~por~~
~~Arce~~ ~~dero~~
~~calva~~ y
nieta (6)

Rexistro de nacemento de Libertad Vaquero

Rexistro Civil de Pedro Muñoz

O 23 de febreiro de 1939 publícase no BOE unha Orde que, redactada polo primeiro Ministro de Xustiza do franquismo, impón un prazo de sesenta días para que os pais cambien as inscricións de nacemento dos seus fillos. Concretamente aquelas «que estivesen viciadas coa designación de nomes exóticos, extravagantes ou demais comprendidos na citada disposición, co obxecto de que poidan solicitar a imposición do nome ou nomes que houbera que substituír polos declarados ilegais. Unha vez transcorrido o prazo designado sen que tivera comparecido no Rexistro algunha das persoas designadas no número anterior, o encargado do mesmo procederá a impor aos inscritos que se atopasen nesa situación o nome do santo do día no que naceron, e se este non consta, o do día no que foron inscritos, debendo elixirse o que sexa máis coñecido ou venerado na localidade. O Xuíz procederá a riscar de oficio o nome declarado ilegal».

¡Arriva España! ¡Saludo a Franco!

A5235184

Tarjeta Postal

21
A Benita Lillo Osorio
Calle Doctor Robit n: 32. Sala de las Mercedes

Dirección del Remitente

Quartaro Today Heres

Prision n.º 1 Celda n.º 3

$\text{A} \bmod \text{var.} (C + \text{Real})$

En este lado se escribe solamente la dirección

10-90. *Sube a la cama, y me
 dice que me encubra bien, en union de su madre y me
 muestra un guaco bien a los ojos. Me encubrió la
 parte del dorso quedando cubierto me oíes. Recibo
 la parte de las piernas pero, tenía necesidad de cubrirse
 al pecho y le muestro la dirección ya otra semana tardó
 cuando a mi hermano y a su hijo breche por la casa de los
 otros; pues no le pudiese creer una cosa lo que supi
 y me dije, con los días de entrada que fuere y
 cuando se cubriese con que no tenía cabellera de que
 se lejana hacia enfrente, pero que le vamos a hacer y lo
 que me confieso. Si que uno que unas y me fi
 en saber un buen año, pues me dio de tales de tanta
 cosa que meen de la mano y fuerza. Respecto a que
 lo estubo por no poderle contar, pero a la hora
 me una hora que estubo al pueblo y las que ten
 en con que hacerlo, ahora me es mas que me enojo
 la de la de la fuerza y 2 sellos y esto me ha mili
 do para, porque al copiente en cosas ponderada
 me a las y las confieso ya; pues lo primero
 que me en las cosas haber y firmas poco y lo alor
 que me sale, de decir: Para mi esta mas abogada que
 si me abochas a mi; pero en fin, con paciencia
 todo llega. De mi asunto nada le puedo
 contar. Confieso sin purgar, me supongo
 que con el tiempo que se ha en esta situación
 de lo que le pongo a consejo; pero no me enojo
 ya sea. De mi madre, estos fueron cada y
 estubo y me dice, que se le excede y ha crecido
 la cabeza. Me dice como es de no me esca
 tes. Me, pues ya sabes hacerlo y es bueno que lo
 pudieses. La cosa supen lavandome las
 hermanas; pero me mandan y una sueta en
 una carta de ley e de quehacer y, y ahora, ni
 me han me han confesado a lo que les
 dije de que vendiera el hermano por lo
 que le dio; pues y tambien siento al padre
 lo poco que las buenas que me dan los ma
 res, lo que me la refalta y para que sea la
 de los que me da. Acude a la madre y her
 mana y para si un millón de cosas y cosas de
 lo que me hace lo que es.*

Correspondencia carceraria de Anastasio Godoy

Colección particular da familia Godoy Lillo

Anastasio Godoy, en varias das cartas que envía á súa familia, pídelles que malvendan a súa única posesión, un armario, para poder mercar uns selos e papel que lle permitan seguir en contacto cos seus.

«Almodóvar do Campo, 17 de outubro de 1940. Queridísima esposa, que te atopes ben en unión da túa nai e irmá. Recibín a tarxeta coas túas señas, pero tiña necesidade de escribir ao pobo e mandeille o enderezo e a outra semana tamén lle escribín ao meu irmán e a teu tío Aniceto pola cousa dos rapaces; pois non podes facerte idea do que sufrín por non velos. [...]
A roupa seguen a lavarma as túas irmás, pero non me mandan nin unha nota nin unha carta de Eloy ou de calquera paisano, nin tan sequera me contestaron ao que lles dixen de que venderan o armario polo que lles desen; pois tamén eu sinto ter que vendelo pero ditosos os bens que remedian os males. Xa teño o teu retrato e non teño que dicirche as veces que o hei de mirar. Recordos a túa nai, irmá e para ti un millón de bicos e apertas do teu home que moito te quere. Anastasio»

Carteira do exiliado Casto Muñoz

Colección particular Alice Ortiz

«O meu pai sufría do corazón e tiveron que operalo. Ese día estaba eu con el e antes de entrar no quirófano doume a súa carteira. Morreu na operación. Na carteira tiña o máis importante. Fotos de miña nai, dos meus fillos, miña... Un día, mirándoa, atopei algo que non sabía que existía. Era un papeliño escrito por el que di: “O meu querido pai morreu o día 23 de marzo de 1940. Benito o 9 de novembro de 1940. Francisco o 24 de xullo de 1941. A miña nai querida o 6 de marzo de 1945. Que todos descansen en Paz”. Para o meu pai era moi importante a súa familia. A carteira está coma o día no que se foi. De cando en vez ábroa, nada máis que por abril». Alice Ortiz.

Ese pequeno papel é para Casto o lugar onde descansan os seus mortos. En lugar dun cemiterio, el saca o papel e contempla a seus irmáns e pais. Isto revélanos a centralidade dese documento nas prácticas funerarias dun exiliado, dun home que forzado a ter que vivir na distancia, acostúmase a levar aos seus mortos sempre no peto.

Cubo onde Vintila colocou as fotografías dos cinco asasinados da súa familia

Colección particular da familia Vera Cardos

«Meu pai non era amigo de facerse fotografías e de casualidade temos unha foto. Había unha nena que se chamaba Fermina servindo na pousada. Veu un fotógrafo ao pobo, e a nena díxolle ao meu pai: “Nicolás, atreveste a sacarte unha foto comigo?” e dixo: “eu, si”. Púxose meu pai sentado nunha cadeira e ela, coa man por riba do ombreiro de meu pai. Fixéronlles a foto e levoulla a Fermina. Nós non tiñamos ningunha foto de meu pai. Nin sabiamos nada, nin sequera el o dixerá na casa: “fíxenme unha foto”. Para el aquilo pasou e pasou, ela levou a súa foto e xa. Pero ao saber do seu asasinato, a familia de Fermina tróuxonos a foto.: “tomade, recortamos a miña irmá e traemos ao voso pai”. Miña nai gardou a fotografía de meu pai toda a vida no seu bolso. Levaba con ela sempre a foto de meu pai e a dos seus irmáns... fusilados todos eles. Cando miña nai morreu deixou o bolso na miña casa e eu collín os retratos. Entón vin este dado, contei os lados e dixeran: “aquí poño eu aos meus tíos e a meu pai”». Vintila Vera.

Abarcas atopadas nunha exhumación

Fotografía de Óscar Rodríguez

En abril do 2004 un soldado que en 1941 estaba a facer o servizo militar forzoso, mandaba unha carta anónima ao alcalde de Fontanosas, na que confesaba ter sido obrigado a fusilar nese ano de 1941 a sete veciños da aldea e indicáballes ao alcalde o lugar onde foran cavadas as foxas para enterrar aos fusilados. Cando abriron as foxas o primeiro que apareceu foron unhas abarcas, e este calzado típico dos campesiños pobres daqueles anos e de anos posteriores, non so deron a pista de que atoparan o lugar onde se achaban os cadáveres, senón que ademais, as abarcas eran unha sorte de testemuño símbolo de que os asasinados eran campesiños pobres. [...] Walter Benjamin lembra que «Ninguén morre tan pobre coma para non deixar algo». E engade: «Certamente, deixa un legado en recordos -só que ás veces estes nin atopan herdeiro» (*O narrador*, 1998). Ás veces ese legado en lembranzas dos pobres non atopa herdeiros. Só ás veces porque só ás veces os urdidos dese legado son a nosa propia urda, é a memoria/escritura de nós mesmos. (Francisco Caudet, 2006)

3

LEARN AL SOL DE LOS PRESOS

Para al sol limpiando las lentejas
que nos tenemos que comer
puestas en fila por pareja
cuando nos quieren ver
no nunca llegan a lograr
ando nos empiezan a contar
una y otra vez puestas en fila
menos diez
ando tocan toque de silencio
por que el rancho van a dar
nos dan un cargo de lentejas
agua disipa
compone el rancho de lentejas
aquellos que Negim nos deja
y ellos enos de resistir
sta la calle salir
veran Banderas victoriosas
España roja a liberar
traeran prendidas cinco rosas
la Internacional
hera a reir la primavera
de Negim y Pasionaria espera
riba Paisos a vencer que los Rojos
eben otra vez.

España Roja, España La Vieja
pañía de Negim y la Pasionaria

Se me quiere escribir
ya sabes mi paraíso
en la cárcel de Alamos
estoy durmiendo en el suelo
La comida que nos traen
se queda en los porteros
y nosotros nos apañamos
con las lentejas poditas

El hijo de Fernando.

Cara al sol dos presos

Expediente sumarísimo de Rufina Delgado (AGHD. Sum. 6719, leg. 4643)

Entre os expedientes gardados nos arquivos militares atopamos outras pequenas cousas que falan de resistencia. O xuízo contra Rufina Delgado iníciase despois de ter sido atopada unha cuartilla manuscrita que contiña dous himnos subversivos: unha versión do Cara al sol con outra letra e unha adaptación, ao contexto carcerario, do famoso himno republicano Si me quieres escribir. As pescudas levaron a constatar que era un himno entre reivindicativo e de resistencia composto polas presas do cárcere de mulleres de Almodóvar del Campo.

CARA AL SOL DOS PRESOS

Cara al sol limpiando las lentejas
que nos tenemos que comer
y puestas en filas por parejas
cuando nos quieren ver.
Pero nunca llegan a lograr
cuando nos empiezan a contar
así una y otra vez
puestas en fila lo menos cien.

Cuando tocan toque de silencio
porque el rancho van a dar
nos dan un cazo de lentejas
con agua disipá.

Se compone el rancho de lentejas
de aquellas que Negrín os deja
con ellas hemos de resistir
hasta la calle salir.

Volverán Banderas victoriosas
a España Roja a liberar
y traerán prendidas cinco rosas
de la Internacional.
Volverá a reír la primavera
que Negrín y Pasionaria esperan
arriba presos a vencer
que los rojos vuelven otra vez.
España Roja, España La Vieja
España de Negrín y la Pasionaria.

SI ME QUIERES ESCRIBIR

Si me quieres escribir
ya sabes mi paradero
en la cárcel de Almodóvar
estoy durmiendo en el suelo.
La comida que nos traen
se queda en la portería
y a nosotras nos apañan
con las lentejas podridas.

Décimo de Lotería dos anos 50

Colección particular de la familia Robles

«Cando sacaron uns ósos do sitio onde mataron a meu pai fun ao concello e preguntei ao secretario por que non avisaron aos familiares, comentoume que “por non remexer”. Dixeron “remexida estou eu pero por dentro, porque son o meu pai e o meu avó a quen mataron”. As veces que dende aquela botei eu a Lotería para ver se cos cartos me atopaban e me traían a meu pai... A de veces que botei a Lotería! Pero non me toca nunca nada, vese que non teño sorte. Eu só quero que me traian a meu pai e a meu avó. Son 87 anos os que vou facer e só quero iso. Eu non podo traermo, se puidera... pero non podo. Coa paga do campo? Se non tes suficiente nin para comer! Se non, se eu tivera cartos e puidera xa tería traído ao meu pai e ao meu avó ao cemiterio do pobo. Pero non teño un duro... Eu quixera antes de morrer, velos e colocalos eu.» Petra Robles.

A mi querida esposa
e hija en las ultimas
horas de mi vida solo
os pido sepais libraros
de los que an atentado
cometer esta injusticia
contra vuestra ser
querida

Anteniente calle de
Jose Pedro N° 53

quien lo recoja que lo
entregue a esta
direccion
Vicente Molli Galiana

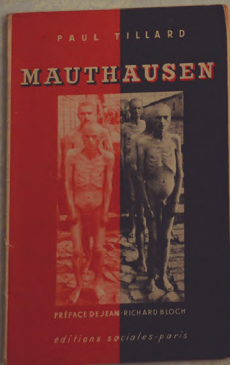
Fotografía de despedida

Colección particular da familia Molla

Nesta fotografía aparece Conchita Molla xunto a súa nai. Unha imaxe tomada en 1938 en Onteniente (Valencia) para enviala ao fronte e que seu pai Vicente tivera a imaxe da súa familia consigo na metade do campo de batalla. O soldado recíbea e gárdaa ata o final da guerra cando é detido e encerrado na prisión da Modelo de Valencia. A imaxe compartirá nese momento o espazo de reclusión con Vicente, quen mira a fotografía unha e outra vez para sentirse acompañado. A aquela fotografía, que viaxou dun pobo ao fronte e de alí ao cárcere, aínda lle quedaba a viaxe de regreso. Unha das madrugadas na que varios presos foron sacados do cárcere e metidos nun camión para ser asasinados nunha paraxe próxima a Valencia, Vicente lanzou a fotografía ao aire desde o camión agardando que alguén a recollera e a levara á dirección sinalada. No reverso do retrato están as últimas palabras de Vicente: «A miña querida esposa e filla nas últimas horas da miña vida só vos pido que saibades liberarvos dos que atentarón cometer esta inxustiza contra o voso ser querido. Onteniente, Calle de San Pedro número 53. Quen o recolla que o entregue neste enderezo. Vicente Molla Galiana».

FRANCISCO PENA ROMERO

Recordos de Franciso Pena Romero coma prisioneiro en Mauthausen

Cesión do seu fillo Francisco Pena

Francisco Pena Romero conservou toda a súa vida os recordos do seu pasado como prisioneiro do campo de concentración nazi de Mauthausen. Non quería nin podía esquecer. Até o seu pasamento e nos seus peores soños, perseguiulle o son das botas dos soldados nazis. Conservou a chapa de prisioneiro do «stalag» de Estrasburgo, o seu primeiro lugar de reclusión cando foi capturado polo exército alemán en 1940; a imaxe dos seus compañeiros na «appelplatz»; a do seu amigo Narcisse -tan só pel e ósos- tras a liberación; as pulseiras cos números de prisioneiro que lle asignaron na súa entrada ao campo, cando deixou de ser persoa para converterse nunha cifra; un exemplar da primeira edición de *Mauthausen* de Paul Trillard de 1945; os carnés de deportado político e de combatente outorgados polas autoridades francesas; documentos e insignias da súa pertenza á Asociación de deportados. Recordos, símbolos do exilio, a perda da patria e o cautiverio dun tempo de infamia que xa forma parte da Memoria do seu fillo Francisco, quen se rebela contra o esquecemento coa dignidade e o respecto que lle outorga o sufrimento polo triste destino do seu pai. María Torres.

Exhumación de Castroncelos (Pobra do Brollón)

Fotografía da foxa numero 1. Botón de puño de esmalte

José Rodríguez Silvosa era de Lugo e era xastre. Pola súa defensa da República tivo que fuxir ata que, en xullo de 1938, o sacaron da casa onde se agochaba e foi asasinado e foi enterrado no adro da igrexa de Castroncelos. A petición dos familiares, a ARMH identificou o lugar de enterramento e exhumou os corpos en xullo de 2016.

A familia conta a biografía e o sucedido antes do asasinato e contan de cantas familias felices romperon un día en anacos coa desaparición dun dos seus. Na foxa número 1 estaba depositado o corpo de José Rodríguez Silvosa cos obxectos dos que informa o arqueólogo René Pacheco: «un cinto, unha presilla metálica unhas chaves, uns botóns de nácar pequenos e outro máis grande, elementos tubulares, elementos metálicos dunha posible fibela metálica, unha presilla, calzado e uns botóns de puño».

A José Rodríguez Silvosa vano buscar. Traxe novo e zapatos, botóns de puño e cinto... Ben amañado para recibir esa morte tan indigna. Carmen García-Rodeja.

Afeites e retrato de «As Marías», irmás Fandiño Ricart

Colección Museo do Pobo Galego

Trece eran as fillas e os fillos de Consuelo Ricart e Arturo Fandiño. El, zapateiro e ela, costureira e bordadora, con obradoiro na súa casa, na rúa de Abaixo, profesión que van a compartir as súas fillas. Maruxa, Coralía e Sarita —a terceira morreu moi nova— viviron a súa mocidade naquela Compostela que tanta esperanza tivo na República. As Marías aprenderon liberdade, dereitos e sindicalismo na súa propia casa, escoitando os seus irmáns Manuel, Antonio e Alfonso, destacados líderes da CNT. A sublevación militar franquista e a represión feroz chegou á familia Fandiño Ricart. Os irmáns lograron fuxir, mais a nai e as irmás, tiveron que vivir as ameazas, o aceite de rícin, o pelo rapado, a visita dos falanxistas a calquera hora do día ou da noite. Tratáronas de «putas» e o traballo como medio de sustento e de dignidade desapareceu. E «as Marías», as mulleres máis coñecidas e retratadas de Compostela, Maruxa (1898-1980) e Coralía (1914-1983), crearon un mecanismo de defensa para sobreviviren: tolearon, e na súa loucura recuperaron o soño da mocidade: escualidas e sen dentes, vestíronse de luz e cor e, cheas de afeites —po de arroz, colorete e carmín— saían pasear nese Santiago da mediocridade, desafiaban o gris do clima e da mente das xentes co seu facho de luz permanentemente aceso. Encarna Otero Cepeda.